

Тема 3. КРИМІНОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ОСОБУ ЗЛОЧИНЦЯ

План

1. Поняття особи злочинця.
2. Співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця.
3. Кримінологічна характеристика особи злочинця.
4. Класифікація злочинців.
5. Індивідуальна злочинна поведінка.
6. Віктимологія та суїцидологія.

1. Поняття особи злочинця

Як відомо, предметом кримінології є вивчення злочинності як історично змінного соціально-правового явища, причин злочинності, особи злочинця і заходів із попередження злочинів.

Яке місце в цьому ланцюгу посідає особа злочинця? Особа злочинця – необхідна та дуже важлива складова частина механізму злочинної поведінки, а обставини, за яких формуються її негативні соціально-психологічні властивості, втілюють та реалізують попередні ланцюги причинних закономірностей та залежностей.

Вивчення особи злочинців дозволяє на основі узагальнення причин та характеру індивідуальної злочинної поведінки виходити на загальні криміногенні фактори, пояснювати зміни показників злочинності, які пов'язані зі змінами в характеристиках осіб, які скоюють злочини.

Поняття особи має соціальний зміст. Людину як особу формує вся сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних, правових, моральних, побутових, сімейних, культурних та інших відносин, які складають зміст суспільного буття, і їх відображення в суспільній свідомості.

Разом з тим на формування конкретної людини впливає і індивідуальне буття, його власний життєвий досвід, історія життя, яка обумовлена конкретним змістом тих зв'язків і відносин, які складаються в трудовому, навчальному колективах, сім'ї. Розвиток індивіда обумовлений розвитком усіх інших індивідумів. Разом з тим не можна зводити особу злочинця тільки до її соціального положення і недооцінювати властивості її власного психологічного світу. Особа – це поєднання соціального та психологічного змісту особи, що опосередковуються один через одного.

Поняття “особа злочинця” може застосовуватися лише до тих осіб, які визнані винними у скоєнні злочину у відповідності з існуючими в

суспільстві нормами права. Тобто певні антисоціальні властивості, які обумовлюють вчинення злочину і визнання особи злочинцем, це не одне і те ж (це не тотожні поняття).

Вивчення особи злочинця – це один із видів вивчення особи взагалі. Злочинця характеризує суспільна небезпечність його діянь. Це передбачає необхідність встановлення тих особливостей особи, які в поєднанні з певною ситуацією призводять до скоєння злочину, і як ці особливості сформувалися. Сукупність властивостей особи (позитивних і негативних), їх співвідношення дають уявлення про те, хто скоює злочин, допомагає зрозуміти таку поведінку, її причини та мотиви, а значить, і розробити профілактичні заходи впливу. Властивості злочинця цікавлять кримінологію не взагалі, а сприяють чи перешкоджають саме злочинній поведінці. Тобто відмежовується зв'язок: виникнення негативних морально-психологічних особливостей, їх перехід у направленість і мотивацію особи, включення її в антисоціальну поведінку.

У зв'язку з тим, що злочинність за своєю природою явище соціальне, то вона не може бути пояснена індивідуальними особливостями особи. Особа злочинця – це людина, що вже вчинила злочин. Не можна вживати термін “злочинна особа” як така особа, що “приречена” вчиняти злочини, що може потенційно вчинити злочин, хоча в неї і виражена антисуспільна, антисоціальна поведінка. Таких рис особи, які б заздалегідь і з неминучістю визначали вчинення особою злочинів, немає. Особливості особи, які обумовлюють антисуспільну поведінку, по-перше, є результатом певних умов життя, виховання, впливу, зв'язків; по-друге, вони призводять до вчинення злочину не автоматично, не фатально, а під впливом зовнішніх умов і обставин, конкретної ситуації, яка опосередкована свідомістю особи і яка зберігає можливість вибору різних варіантів поведінки.

Прогноз індивідуальної злочинної поведінки можливий тільки у вірогідній формі.

Таким чином, **під особою злочинця (людини, винної у вчиненні злочину) розуміють сукупність соціально значущих властивостей, які в поєднанні із зовнішніми умовами й обставинами впливають на злочинну поведінку.**

Важливим елементом такого визначення є сукупність властивостей. Які це властивості та кому і в якій мірі вони притаманні? Для їх класифікації треба визначитися, в якому

контексті або на якому рівні їх можна розглядати.

1-й рівень: індивідуальний – конкретний суб'єкт злочину

2-й рівень: груповий – різні категорії та типи злочинців

3-й рівень: узагальнений – загальне поняття особи злочинця

Кримінологічне вчення про особу злочинця включає встановлення:

– обставин морального формування (сім'я, школа, виробництво, ВНЗ), які обумовлюють виникнення негативних морально-психологічних особливостей;

– життєвих ситуацій, які взаємодіють з особливостями особи і впливають на вчинення злочину;

– змісту морально-психологічних особливостей (потреб, інтересів, поглядів, відношень).

Ці дані використовуються для розробки рекомендацій щодо попередження виникнення несприятливих обставин формування особи та їх усунення.

2. Співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця

1. Злочинність, її види, конкретні фактори злочинної поведінки в будь-якому суспільстві мають соціальний характер і соціальну обумовленість.

2. Ця обумовленість реалізується через особистість.

3. Вплив біологічних властивостей на поведінку опосередковується соціальними властивостями. Біологічні властивості можуть вплинути на поведінку в якості умови, але не причини. Дані про біологічні відхилення в окремих злочинців не є репрезентативними.

У злочині як в соціальній поведінці виражається усвідомлене соціально негативне відношення до прав, цінностей, які захищені законом, зневага до встановлених правових заборон, що стає змістом свідомості. Людина не народжується злочинцем, вона стає ним за певних умов.

Якщо біологічні відхилення виключають мінімально необхідний рівень здатності особи сприймати і дотримуватись вимог закону, усвідомлювати та керувати своєю поведінкою, то вона визнається неосудною. У даному випадку відсутня ознака злочину – винність, тобто вибір одного із декількох можливих (об'єктивно і суб'єктивно) варіантів поведінки.

Біологічне серйозно впливає на процес формування особи в цілому і таких її властивостей, як обдарованість, емоційність, фізичне здоров'я, і все ж воно “створює тільки фон”, впливаючи на ступінь інтенсивності тих чи інших рис особи, але не торкається якісних сторін змісту свідомості, які визначаються участю людини в соціальному процесі.

Психопатія, що не тягне неосудності, у певних випадках може сприяти виникненню умислу вчинити злочин. Проте людина з психопатичними відхиленнями може за певних умов і не вчинити злочину.

Дослідження підтверджують, що серед деяких категорій злочинців (насильницьких, неповнолітніх, рецидивістів) відносно частіше зустрічаються захворювання, що викликають відхилення від норми: психопатія, хронічний алкоголізм, наркоманія, слабоумство. Проте вирішальна роль при вчиненні злочину все ж належить морально-психологічним властивостям, поєднаним з конкретною ситуацією.

3. Кримінологічна характеристика особи злочинця

Як раніше говорилося, особа злочинця – це сукупність соціально значущих властивостей, які в поєднанні із зовнішніми умовами і обставинами впливають на злочинну поведінку.

Тобто це така сукупність властивостей особи, яка виражається у “деформаціях” системи цінностей, мотивацій, направленостей особи і призводить до скоєння злочинів (обумовлює суспільну небезпечність особи злочинця).

Більшість кримінологів дотримуються такої структури кримінологічної характеристики особи злочинця:

1) Соціально-демографічні властивості включають стать, вік, соціальне становище (положення) і рід занять, сімейний стан, проживання в місті чи сільській місцевості, матеріальні та житлові умови. Порівняння за даними властивостями злочинців та всього населення дозволяє виявити деякі зв'язки та залежності.

Стать. За цією властивістю злочинці чоловічої статі значно переважають жінок. Хоча за деякими видами злочинів доля жінок у загальній кількості досить значна (здебільшого це пов'язано з професійною діяльністю; у сфері торгівлі – обмірювання, обважування покупців).

Вік. За цією властивістю можна визначити вікову групу, яка найбільш активно порушує кримінальне законодавство. Від віку залежить і структура злочинів. Особами до 25 років вчинюється 4/5

розбоїв, 2/3 зґвалтувань, 1/2 ТУ. Залежно від обраних інтервалів можна розподілити злочинців на такі ряди: 18-29; 30-40; 40-50; 50 і більше. Соціальний стан та рід занять осіб, що вчиняють злочин, дозволяють робити висновки, в яких соціальних групах найбільш поширені ті чи інші злочини. Питома вага осіб, які не працюють і не навчаються, серед злочинців особливо велика.

2) Освітньо-культурна характеристика злочинців свідчить про зворотну залежність антисуспільної поведінки від рівня освіти та інтелектуального розвитку. Останні, у свою чергу, впливають на коло інтересів і потреб, на культуру, побут, поведінку в цілому. Освітньо-культурні характеристики різняться в різних категоріях злочинців. Інтелект осіб, що вчиняють насильницькі злочини, наближається до нуля. Злочини у сфері господарської діяльності вчиняються особами, що мають середню та вищу освіту (їх доля в загальній частині значна).

3) Функціональна характеристика особи злочинця включає реальні соціальні функції індивіда, що обумовлені його положенням в системі соціальних відносин, і його внутрішнє ставлення до цих відносин. Тобто поширеними властивостями осіб, що вчинили злочин, є відчуженість від трудових і навчальних колективів, орієнтованість на вузькі групи осіб з антисоціальними нахилами.

4) Загальна ціннісна орієнтація характеризує особу злочинця як таку, що має антисуспільну направленість взагалі, і в окремих випадках як таку, що має стійку установку вчинити злочин певного виду. Деформації ціннісної орієнтації проявляються:

- у невизнанні загальнолюдських принципів поведінки в суспільстві (співіснування);
- викривленні ряду понять, які визначають моральні цінності (дружба, взаємодопомога);
- визначенні ієрархії цінностей, виходячи зі своїх індивідуалістичних цілей;
- негативному ставленні до права та правоохоронної діяльності.

5) Кримінально-правова характеристика особи злочинця – це дані про направленість, зміст і мотивацію, одноособовий чи груповий характер злочинної діяльності, родову чи організаторську роль в ній, тривалість та інтенсивність.

Вивчення цих властивостей дає узагальнений “портрет” злочинця.

4. Класифікація злочинців

Кожний злочинець як особистість індивідуальний і характеризується сукупністю властивостей, що мають конкретний, тільки йому притаманний, зміст. Проте це не виключає можливості весь контингент осіб, що вчиняють злочини, поділити на певні групи, які будуть характеризуватися наявністю однієї або кількох ознак, покладених в основу такого поділу.

Вивчення особи злочинців дає можливість науково обгрунтованої класифікації злочинців. А це сприяє розробці ефективних засобів профілактики, які будуть максимально відповідати об'єкту, на який вони спрямовані.

Класифікація можлива за різними підставами (критеріями). Критерії, за якими проводиться класифікація, визначаються тим, яка мета поставлена.

У кримінальному праві прийнято класифікувати злочинців у залежності від характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину і пов'язаної з цим небезпечності самої особи винного. Такий поділ сприяє правильній індивідуалізації відповідальності та покарання.

Кримінологічна класифікація злочинців повинна сприяти вирішенню основних задач вивчення та попередження злочинності, а також окремих видів і конкретних злочинів. Тому не будь-яка класифікація (за будь-якою властивістю) має кримінологічне значення. Наприклад, поділ злочинців за видами злочинів не завжди відповідає особливостям особи злочинців, для яких злочин – хоча й істотна, але не єдина характеризуюча ознака. При аналізі злочинності часто застосовують класифікацію осіб, що скоїли злочин, за окремими соціально-демографічними ознаками. Разом з тим при такій класифікації особи однієї статі, віку, соціального положення вчиняють злочини, які відрізняються за направленістю, характером і ступенем соціальної небезпечності, що ускладнює визначення оптимальних умов для індивідуального попередження злочинів.

Особливе значення мають властивості, які характеризують індивідуальну злочинну поведінку, варіанти її механізму. У відповідності до цього і будується класифікація злочинців.

По-перше, враховується характер і зміст цілей та мотивів злочинної поведінки. По-друге, місце, яке займають цілі і мотиви в структурі особи, ступінь розвитку та стійкості відповідних ціннісних орієнтацій і морально-психологічних властивостей.

Залежно від характеру та змісту цілей і мотивів злочинної поведінки

злочинців можна поділити на такі групи (критерій поділу – характер та зміст цілей і мотивів):

а) з негативно-зневажливим ставленням до людини та її життя, здоров'я, честі, гідності. Для цієї групи характерні такі умисні злочини, як вбивство, тілесні ушкодження, зґвалтування, злочини проти громадського порядку та моральності;

б) з корисливо-насилницькими тенденціями, для яких характерні такі злочини, як крадіжки, грабежі, розбійні напади, вимагання, хабарництво, злочини у сфері господарської діяльності;

в) з індивідуалістично-егоцентричним ставленням до різних соціальних інститутів і законодавчих норм. Для цієї групи характерні злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, проти правосуддя, військові злочини;

г) з легковажно-безвідповідальним відношенням до соціальних інститутів, до своїх обов'язків. До цієї групи входять особи, що вчинили злочини з необережності.

Дана класифікація не претендує на вичерпність. Існують і інші варіанти поділу злочинців на групи. Разом з тим жодна класифікація не може існувати в “чистому” вигляді.

Скоєння злочинів як результат формування та реалізації відповідних антисоціальних мотивів саме по собі ще не визначає, наскільки властивості, що обумовили ці цілі і мотиви, домінують у структурі особи і відображають моральну сутність, в тому числі і соціальну небезпечність. Слід обов'язково враховувати ситуацію, яка склалася в момент вчинення злочину (збіг несприятливих обставин, що значною мірою вплинув на реалізацію антисоціальної направленості особи, яку не можна було вважати як стійку, злісну).

5. Індивідуальна злочинна поведінка

Будь-яке дослідження злочинності виходить на людину і в плані пізнання причин, природи злочинів, і в плані боротьби з ними.

Злочин являє собою акт свідомої вольової людської діяльності, яка направлена на задоволення певних потреб. Усвідомлена потреба набуває значення особистого інтересу і виступає збудником того чи іншого вчинку. Потреб у людини багато, і не завжди є можливість їх задовольнити.

Психологічний механізм злочинної поведінки пов'язаний з

егоїстичним прагненням особи задовольнити свої потреби на шкоду суспільним інтересам.

Особливістю психологічного процесу, що веде особу від відчуття потреби до конкретного вчинку, є те, що індивід робить вибір відповідного рішення: задовольнити свої потреби чи утриматись і яким шляхом їх задовольнити.

Психологічні особливості особи, які лежать в основі вчинення конкретного злочину, – потреби, інтереси, система ціннісних орієнтацій та мотивацій – самі по собі недостатні для пояснення злочинної поведінки.

Вчинення конкретного злочину є результатом взаємодії негативних морально-психологічних властивостей особи, які склались під впливом несприятливих умов формування морального індивіда і зовнішніх об'єктивних обставин, що утворюють криміногенну ситуацію.

Тобто індивідуальна злочинна поведінка визначається взаємодією суб'єктивного та об'єктивного факторів.

Морально-психологічні властивості людини, які впливають на вчинення нею конкретного злочину, не дані йому від народження і не виникають раптово, лише у зв'язку із даним вчинком, а складаються протягом усього попереднього життя індивіда, під впливом сукупності умов, у яких це життя проходить.

Від того, з чим і з ким стикається індивід на своєму життєвому шляху, залежить формування його як особистості. Найближче оточення та безпосереднє середовище відносяться до числа найбільш суттєвих джерел морального формування людини. Через них індивід сприймає і суспільні умови, і вплив макрогруп, до яких він належить, а також протиріччя соціального розвитку.

Негативні морально-психологічні особливості індивіда не обов'язково призводять до вчинення злочину. Такий результат настає в залежності від сукупності зовнішніх об'єктивних обставин, в які потрапляє особа перед вчиненням злочину і які, впливаючи на його чуття, свідомість, волю, безпосередньо обумовлюють прийняття ним конкретного рішення відповідно до його моральної позиції. Такі обставини утворюють ситуацію вчинення злочину (криміногенну ситуацію).

Обставини, які суттєво зачіпають права та інтереси індивіда, які впливають на його відносини з іншими індивідами, називають життєвими ситуаціями. Вони виникають або до вчинення злочину, або безпосередньо перед його вчиненням (розлад у сім'ї або

суперечка в черзі).

Криміногенні ситуації можна класифікувати таким чином:

1. Створені самим винним з метою вчинення злочину.
2. Створені винним, але не у зв'язку із вчиненням злочину.
3. Виникли поза волею винного в результаті дій інших осіб.
4. Виникли в результаті стихійних сил природи.

За ступенем впливу на дії злочинця ситуації конкретного злочину можна поділити на:

- провокуючі;
- сприяючі;
- нейтральні;
- ускладнюючі.

Проте вибір поведінки особи залежить не тільки від ступеня криміногенності конкретної ситуації, але і від її співвідношення з морально-психологічними особливостями особи (в особливо несприятливих життєвих ситуаціях злочин може вчинити особа взагалі позитивна, але яка не встояла перед збігом обставин).

Елементами криміногенної ситуації являються і обставини, які сприяють скоєнню злочину. Вони являють собою не причину, а умови конкретного злочину (неналежний облік полегшує привласнення, розтрату майна).

Проте рішення особи вчинити злочин в підсумку є вираженням його власної волі.

6. Віктимологія і суїцидологія

Вчинення особою злочину залежить від двох груп факторів:

- спрямовані на антисоціальну поведінку системи ціннісних орієнтацій та мотивацій;
- сукупність зовнішніх обставин, що обумовлюють рішучість вчинити злочин.

Одним із факторів, що створює криміногенну ситуацію, є віктимна поведінка потерпілого. Віктимна поведінка – це поведінка особи-потерпілого, яка провокує (або сприяє) винного на вчинення злочину. У Кримінальному Кодексі України передбачено ряд статей, які встановлюють відповідальність за вчинення злочину в умовах віктимної поведінки потерпілого. Наприклад, стаття 116 ККУ “Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого”.

При вивченні механізму злочинної поведінки разом з особою

злочинця необхідна всебічна та об'єктивна оцінка поведінки потерпілого як одного із важливих структурних елементів криміногенної ситуації.

Віктимологія – це наука, яка вивчає індивідуальну злочинну поведінку потерпілого, тобто таку поведінку, яка за певних умов створила або активно сприяла створенню криміногенної ситуації.

Поведінка потерпілого цікавить кримінологію в тій мірі, в якій вона пов'язана із подією злочину і містить характер криміногенності. Чим вагоміша антисоціальна поведінка потерпілого, тим менш інтенсивна антисоціальна орієнтація особи злочинця.

Поведінку потерпілих можна класифікувати на групи залежно від ступеня їх криміногенності:

1. Провокуюча (найбільш криміногенна) – образа, знущання, приниження винного, напад на нього.
2. Позитивна (непровокуюча).
3. Нейтральна з точки зору на поведінку злочинця.
4. Пасивна (характерна при взаємодії близьких родичів).

Роль потерпілого може бути відкритою та прихованою, головною чи другорядною, активною чи пасивною на різних стадіях вчинення злочину – до, під час і після його скоєння. Об'єктивна оцінка дій потерпілого дозволяє визначити адекватні заходи впливу на винного.

Суїцид – це самогубство. Суїцидальна поведінка може розглядатися як явище, яке має безпосереднє відношення до віктимної поведінки. У своїй сутності суїцид – це окрема форма взаємодії особи із соціальним середовищем.

Причини суїцидальної поведінки психологи пояснюють соціально-психологічною дезадаптацією індивіда. Адаптація – це пристосування до нових умов існування (життєдіяльності), дезадаптація – зворотний процес, регресія особи як біосоціальної істоти по відношенню до оточуючого середовища.

Особа не знаходить комфортних умов існування на роботі, у сім'ї – це зовнішній конфлікт. Якщо особа не знаходить злагоди з самим собою, це викликає внутрішній конфлікт. Особа не задоволена собою, оскільки вважає неможливим реалізувати свій потенціал.

Положення, у якому, на думку особи, вона знаходиться, є “безвихідним”, і часто особа вбачає при цьому один “вихід” – суїцид. Суїциду може передувати агресивна поведінка особи, яка може бути пояснена нею таким: “тепер уже все одно”, “мені байдуже”.

До речі, ритми сьогоденного життя, що пов'язані з неконтрольованим потоком інформації на особу, виникнення

стресових ситуацій, життя в екстремальних умовах призводять до суїциду не тільки людей, що мають психічні відхилення, але й людей психічно та фізично здорових і врівноважених.

Тому останнім часом таке явище стало предметом дослідження науковців. У світі щорічно реєструється більш ніж півмільйона суїцидів.

Терміни та визначення: злочинець, особа злочинця, індивідуальна злочинна поведінка, криміногенна ситуація, віктимологія, суїцидологія.

Питання для самоконтролю

1. Значення вивчення особи злочинця в з'ясуванні криміногенних факторів.
2. Особа злочинця як складова механізму злочинної поведінки.
3. Що включає кримінологічне вивчення особи злочинця?
4. Співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця.
5. Структура кримінологічної характеристики особи злочинця.
6. Зміст соціально-демографічних властивостей особи злочинця.
7. Освітньо-культурна характеристика злочинців.
8. Функціональна характеристика особи злочинця.
9. Загальноціннісна характеристика особи злочинця.
10. Кримінально-правова характеристика особи злочинця.
11. Критерії класифікації злочинців.
12. Характеристика індивідуальної злочинної поведінки.
13. Класифікація криміногенних ситуацій.
14. Класифікація віктимної поведінки потерпілих.
15. Зв'язок кримінології і суїцидології.

- Реферати:**
1. Особа злочинця як об'єкт кримінологічного дослідження.
 2. Співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця.
 3. Цілі та мотиви як детермінуючі фактори злочинної поведінки.
 4. Криміногенна ситуація та індивідуальна злочинна поведінка.
 5. Віктимна поведінка та її профілактика.
 6. Проблеми профілактики суїциду в суспільстві.

1. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника: Учебное пособие. – М., 1992.
2. Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника // Сов. гос-во и право. – 1979. – № 8.
3. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М., 1981.
4. Джужа О.М., Моисеев С.М. Проблемы кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). – К., 1998.
5. Джужа О.М., Моисеев С.М. Проблемы потерпелого від злочину. – К., 1994.
6. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974.
7. Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій: У 2 кн. Загальна частина / Ю.В. Александров, А.П. Гаврилишин, О.М. Джужа та ін.; Під ред. В.Г. Лихолоба. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1996.
8. Личность преступника: методы изучения и проблемы воздействия. – М., 1986.
9. Теоретические проблемы изучения личности преступника. – М., 1979.
10. Туликов В.О. Віктимологія (соціальні та кримінальні проблеми). – Одеса: Юридична література, 2000.
11. Мойсеева О. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // Право України. – 2000. – № 7. – С. 99.
12. Шестопалова Л. Суїцид в Україні та Росії: порівняльний аналіз // Право України. – 2000. – № 8. – С. 103.